

Makale Geliş Tarihi**21.04.2025****Makale Yayın Tarihi****20.06.2025****CENGİZ AYTMATOV’UN “*TOPRAK ANA*” ROMANINDA ÜRETEK VE TÜKETEK DEĞERLER****THE VALUES THAT PRODUCE AND CONSUME IN CENGİZ AYTMATOV’S NOVEL
TOPRAK ANA****Zekiye PAKER**

Yüksek Lisans Öğrencisi, MEB, Yeni Türk Edebiyatı

Özet

Kırgız edebiyatının başarılı bir sanatçısı olan Cengiz Aytmatov, eserlerinde sadece Kırgız Türklerinin geçmişini aydınlatmakla kalmamış, yapıtları üzerinden tüm dünyaya Türk toplumunun sesini duyurmak istemiştir. Sovyetler Birliği dönemindeki Türk coğrafyası iktisadi, siyasi, içtimai ve kültürel değerleri eserlerinin temelini oluşturmuştur. Aytmatov, *Toprak Ana* adlı yapıtında bizzat yaşadığı olayları, 2. Dünya Savaşı’nın yıkıcı etkileri ile tüketen değerlerini; Sovyetler Birliği Dönemi’nin gerçeklerini Marksist felsefe etrafında, Toprak Ana ve Tolganay Ana vasıtasıyla üreten toplumu edebi değer çerçevesinde sunmuştur. Üretim değerleri olarak: emek, makineleşme, olumlu kahramanlar ve kolhoz ele alınır. Tüketen değerler; savaş, ölüm, açlık-yozlaşma, umutsuzluk ve sömürüdür. Emekçi ve işçi sınıfın sosyalist ideoloji etrafında olağanüstü üretim çabası, roman boyunca işlenen temel konudur. Üreten kesimin bütün olumsuzluklara rağmen sabretmesi ve geleceğe umutla bakması tüketen değerlerin yıkıcı etkisini azaltmamıştır. 2. Dünya Savaşı’nın toplum üzerindeki tüketici etkileri; can kayıpları, cephe gerisindeki halkın acıları, üretim yapamayan çiftçinin açlıkla imtihanı, sefaletin getirdiği ahlaki çöküntü kuvvetli şekilde gözler önüne serilir. Eserde “kolhozlar” bir yandan işçi ve emekçinin çalışma alanı olup üretime destek olurken; bir yandan da kıtlık döneminde ağır çalışma şartlarının halk üzerindeki baskıcı tarafı olarak tüketici değer konumunda olmuştur. Kozmopolit bir devlet yapısına sahip olan Sovyetler Birliği, idealize ettiği sosyalist yönetim anlayışı ile çatısı altındaki milletlerin yüklerini daha da artırmıştır. Savaşan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak uğruna cephe gerisindeki halk, maddi ve manevi büyük kayıplarla mücadele etmiştir.

Anahtar kelimeler: Cengiz Aytmatov, Toprak Ana, Marksizm, Üretim, Tüketim**Abstract**

Cengiz Aytmatov, a successful artist of Kyrgyz literature, not only shedlight on the past of the Kyrgyz Turks in his works, but also wanted to make the voice of the Turkish community heard through out the world through his works. The economic, political, social and cultural values of the Turkish geography during the Soviet Union period formed the basis of his works. In his work titled *Toprak Ana*, Aytmatov presented the events he personally experienced, the destructive effects of World War II and the consuming values; the realities of the Soviet Union Period within the framework of Marxist philosophy, and the society that produced through *Toprak Ana* and *Mother Tolganay* within the framework of literary values. The production values are: labor, mechanization, positive heroes and kolkhoz. The consuming values are; war, death, hunger-degeneration, hopelessness and exploitation. In his work titled *Toprak Ana*,

Aytmatov presented the events he personally experienced, the devastating effects of World War II, and the realities of the Soviet Union period with in the framework of Marxist philosophy and the production society through Toprak Ana and Mother Tolganay with in the framework of literary value. The extra ordinary production efforts of the laborers and working class around the socialist ideology is the main theme discussed through out the novel. The producer class' patience ,despite of all the negativities, and hope for the future could not reduce the destructive effect of consumer values. The draining effects of World War II on society; loss of life, the suffering of the people behind the front, the test of hunger for farmers who could not produce, and the moral collapse brought on by poverty are powerfully revealed. In the work, “kolkhozes” were, on the one hand, the work area of workers and laborers and supported production; on the other hand, they were in the position of a consumer value as the oppressiveside of the harsh working conditions on the people during the famine period. The Soviet Union, which had a cosmopolitan state structure, increased the burdens of the nations under its roof with its idealized socialist management approach. In order to meet the needs of the soldiers fighting, the people behind the front struggled with great material and moral losses.

Keywords: Cengiz Aytmatov, Toprak Ana, Marxism, Production, Consumption

1. GİRİŞ

Yaşanılan olaylar insanı, insanın yaşadıkları toplumu etkilediğinden toplumda yaşanan her şey direkt ya da dolaylı olarak toplumun edebiyatına yansır. Edebiyat, var olunan mekân içerisinde topluma sırtını dönemez: “Her edebî eser sosyal bir olaydır. Ferdin eseridir, ama ferdin içtimâî eseri.” (Meriç, 2022: 448). Anlaşılabacağı üzere bireyin yaşadıkları sosyal yaşamı etkiler, sosyal hayatta olan olaylar da edebi esere yansır. Edebi esere yansıyan olaylar tek bir birey tarafından kaleme alınsa dahi birey, toplum içinde yaşadığı için onun yazdıkları ve hatta yazmadıkları dahi toplumun yansımasıdır. Yazmadıkları yahut yazamadıkları da toplumun üst tabakasının iradesinin yansıması olabilir:

“Felsefe sistemlerinin doğuşu, dinsel inançlardaki değişimler, yeni sanat türlerinin ortaya çıkması, temelde, yani ekonomik yapıda meydana gelen değişikliklerin sonuçlarıdır ve sınıflara ayrılmış bir toplumda, üstyapı, ekonomik bakımdan egemen durumda olan sınıfın görüşlerini, isteklerini yansıtır. Başka bir deyişle, bir toplumun ideolojisi o toplumdaki egemen sınıfın çıkarlarını korumaya, onları meşrulaştırmaya yöneliktir. Sanat üst yapının bir parçası olduğuna göre, o da dönemin ideolojisini yansıtacak, bilinçli ya da bilinçsiz olarak egemen sınıfın çıkarlarına hizmet edecektir. O halde toplumun altyapısı ile üstyapısını ve dolayısı ile ideolojisini belirleyecek ve sanat eseri de bu ideolojiyi yansıtan bir yapıt olacaktır. Bu anlamda, edebiyat eseri sınıf çıkarlarını dile getiren bir ideolojidir.” (Moran, 2014:43-44).

Tabiat bilimleri üretim tarzında etkili olduğu için üretim güçleri gibi tarihe yol gösterici olabilirler. İdeolojilerin tarih üzerindeki etkisi ne olursa olsun ekonomik kuvvetlerin materyali olmuştur:

“Afrikalı kadınların kollarına, bacaklarına, demir halkalar takmalarının nedeni demir çağında demirin değerli ve bunlardan ötürü zenginlik işareti olmasındandır. Değerli olan ile güzel olan arasındaki çağrışım dolayısı ile ki bunları takanlar güzelleşmiş sayılır. Burada da önemli olan demirin kendi güzelliği değil, ekonomik koşulların meydana getirdiği değer yargıdır.” (Plehanov, 1957:45-46).

Edebiyat, yazılan eserlere birçok ideolojilerden yaklaşabilir. Bunlardan biri de Marksist bakıştır. Marksist estetiğini iki döneme ayırabiliriz:

1. Birinci Dönem(1934’e kadar olan)

2. İkinci Dönem(1934'ten sonraki toplumcu gerçekçi dönem).

Birinci Dönemde; Engels, Marx ve Plehanov gibi sanatçıların olduğu dönem, ekonomik yapı ile sanat yapısı arasındaki ilişkide partinin tespit ettiği kesin görüşler yoktur. İkinci dönem ise sanat görüşü resmi bir izlenim arz ederek “toplumcu gerçekçi”lik yoluna girmiştir.

Toplumcu gerçekçi yazarlar, Marksist felsefeden beslenirler. Marksizm’de asıl gaye kapitalist anlayışın önüne geçerek sosyalist bir düzen oluşturmaktır. Bunu başarmanın yolu da eşitlik içinde çalışmaktan geçer. Ekonomide meydana gelen farklılıklar toplumu belirli sınıflara ayırır. Ekonomik güce sahip olan sınıf ile bu güce ulaşmalarını sağlayan işçi sınıfı arasında bir statü farkı oluşur. Bu sınıf ayrımını ortadan kaldırmak için devrim yapılmalı ve toplum eşitlenmelidir. Sosyalist düzende sınıfsal farklılıkların ortadan kalkıp kişiye yeniden toplumun bir parçası olabilme imkânı tanınmıştır. Toplumun yararı için herhangi bir işin içinde hizmet ediyor olmak, birlik bilincine sahip olmak önemlidir. Bu yüzden eserlerde “emek” kavramı yüceltilir.

Marksist eleştiri, sosyal nedenleri yargılamak politikadan faydalanır. Bu eleştiride amaç muhtevanın eleştirilmesidir. Marksist eleştiri, ekonomik şartları ve sınıf çatışmalarını ölçüt alır. Eserin konusu, ezilen halkın çıkarlarına uygun olmalıdır, halkın çıkarlarıyla çatışmamalıdır. Eser, politik olarak tarafsız olamaz. Marksizm’de toplumcu olmak gereklilik arz eder. Toplumcu gerçekçi romanlarda olumlu bir tip etrafında toplumun kurtarıcısının olduğuna inanılır. Yani umudunu asla kaybetmeyen bir toplumda belli değişikliklerden sonra dünyanın istenilen düzene gireceği vaat edilir:

“Toplumsal eleştirinin yalnızca yazın yoluyla dile getirilebildiği bir ülke ile toplumsal kurtuluş bilincinin yerleştirilmesi için büyük ölçüde yazından yardım beklendiği, hatta bunun istendiği bir ülkede, yazarın (aydının) suçlu ve kurban imgelerinden dolayımınarak kurtarıcı imgesine bağlanmasında şaşılacak yan yok. Rus yazınındaki aydınlar acı çeker ve kendileri de dâhil tüm değerleri yadsırken, önünde sonunda kefaretin ödeneceği inancını ve umudunu taşırlar. İster Hristiyan öğretisinden kaynaklansın ister toplumcu öğretiden, dünyanın düzeleceğine ve haksızlıkların sona ereceğine ilişkin bu iyimserlik, devrim sonrasında Toplumcu Gerçekçiliğin önemli bir ilkesinin, olumlu tip’in doğumunu hazırlayacaktır.” (Oktay, 2008: 63).

Marksist terminolojide üstyapı, ideolojiye karşılık gelir. İdeoloji, egemen sınıfın dünya görüşüdür ve toplumdaki hâkim sınıfın gücünü meşrulaştırır. Yani topluma hâkim fikirler, aslında egemen sınıfın düşünceleridir. Üstyapıdan olan hukuk, bilim, felsefe ve ahlak gibi ideolojiler alt yapıyı etkisi altına alabilir. Eserler, politik olarak tarafsız olamaz. Marksizm’de toplumcu eser olmanın üç görüşü vardır:

1. “Her toplumcu eser ve ancak toplumcu eserler iyidir.
2. Her iyi eser toplumdur ama her toplumcu eser iyi değildir.
3. Bazı toplumcu eserler iyidir.” (Moran, 2014: 89).

İkinci Dönem: Toplumcu gerçekçi dönem olarak devrimden sonra Sovyetlerde Komünist Partisi, ilk zamanlar sanat camiasında bir tek görüşün olmasını şart olarak koşmamıştır. Belli bir zaman sonra parti (Stalin dönemine denk gelir) sanatı kendi himayesine alma ihtiyacı duymuştur. Jdanov’un girişimleri ile toplumcu gerçekçi diye bir sanat görüşü ortaya konmuştur. Toplumcu gerçekçi olabilmesi için bir eserin toplumun gerçeğini yansıtmaları gerekir. Bu gerçeklik devrimci şekilde olup işçi sınıfını eğitmelidir. Jdanov, Sovyet edebiyatında olumlu kahramanlar yaratıp bu kişilerin planlanmış bir geleceğin adamı olmalarını ister. Olumlu kahramanlar; okurda saygı uyandıran, taklit edilmek istenilen, karşılaştığı güçlüklerle göğüs geren ve işin içinden başarıyla çıkan, düştüğü durumlar karşısında her ne olursa olsun pes etmeyen tiplerdir. Lukacs’ın toplumcu gerçekçiliğin şekline ve pratiğine katılmadığı belli

noktaları vardır. O, olumlu kahramanlar ile imrenilecek ve taklit edilecek kişiler sunulmasını istemez.

Toplumcu Gerçekçiliğin edebi eserde gündemde tuttuğu temel meseleler “ideoloji”, “emek”, “folklor”, “olumlu kahraman”, “devrimci romantizm”, “din”, “sömürü”, “tarihsellik”tir (Korkmaz, 2013: 13).

İdeolojiyi sanatsal eserin amacı haline getiren Toplumcu Gerçekçi yazarlar dünyaya gerçekçi bir gözle bakmaya çalışmışlar ve bu gerçeklik Sovyet Rusya’nın parti görüşleri ile çelişmeyecek şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Sanatçılar sosyalist açıdan ürünlerini ortaya koymuştur:

“Emekçi sınıfı destekleyen sanatçının amacıyla, emekçilerin çıkarını temsil eden Sovyet devletinin amaçları aynı olduğu sürece, devlet sanatçısının ürününde sosyalizmin ülkülerinin somutlaştığını görür. Devletin alıcı durumda olması sanatçının yapıtını kısıtlamak yerine, bu yapıtı bütün halkın malı niteliğine getirir” (Oktay 2003: 79).

Lenin, bizzat sanatçıların partizan olmalarını istemiştir. Edebiyatçıların da sınıfsal mücadelede bizzat taraf olmasını istemiştir. Sovyet Rusya’nın politikalarını destekleyen sanatçılar, ideolojinin hızla alt kademeye kadar inip ince ince işlenmesini sağlamışlardır.

“Lenin, sınıfsal ilişkileri kavrayan hiç kimsenin, şu ya da bu sınıfa katılmaktan kendini alıkoyamayacağını ya da politika, edebiyat, sanatta bir tür partizanlıktan kaçınamayacağını yazıyordu. Bu görüş demek oluyor ki, partizanlık kuramcı ya da sanatçının kendi sınıfının ülküleri ve çıkarları adına bilim ya da sanatı kullanarak bilinçli mücadele vermesi demektir ve bu nedenle de sınıf mücadelesinden ayrı düşünülemez.” (Kunitsin, 2011: 160).

Edebiyatçılar, Lenin’in bu isteğine şiir, öykü, roman vb. türlerde cevap vermişlerdir. Böylece yazınsal alanda ideoloji temelli eserler bolca yer almıştır.

Emek, toplumcu gerçekçilerin en önemli ve bilinçli teması olduğundan Ekim devrim sonrasında işçilerin yönetimde söz sahibi olmasından dolayı sosyalizmin yayılmasını kolaylaştıran en güçlü olgu olmuştur. Üreten işçiler, eşit pay, ezilen çalışanın yanında olmak gibi konular toplumsal birlik ve beraberlik ile anlatılarak ideoloji güçlendirilmiştir.

Halkların eşitliğini ve birliğini hedefleyen Sovyet Rusya, halk üzerindeki etkisini artırmak için folkloru bir güç olarak görmüş ve bu güçten faydalanmak istemiştir. Yaratmak istediği yeni devlet ve parti ideolojisinde folklorun kullanılmasının nedeni *“Halk arasında sözlü olarak daha kolay yayılabilmesidir.”* (Kalenderoğlu 2008: 115). Çünkü folkloru halk daha yakından tanıyıp benimsemektedir. Çoğu ürün de anonim olunca tek bir sınıf tek bir çatı altında toplumu birleştirmek daha kolay olmuştur.

Komünal yaşamı halka benimsetmek isteyen toplumcu gerçekçi yazarların gelecek vaat eden bir kahraman yaratması gerekmektedir. Bu kahraman, sosyalist anlayışın getirdiği düzende yaratılmak istenen insan tipi olmalıydı. Bunun için eğitilmiş, çalışıp üreten, asla pes etmeyen, topluma öncülük edip onları cesaretlendirebilecek, görev insanı bir tip gerekliydi.

“Politik erdem mükemmel bir temsilcisi olarak okurda saygı uyandıracak, okurun gıpta ederek benzemeye çalıştığı bir örnek olacak; şimdiki durum ile gelecek arasında bir bağ kurarak sosyalizmin başarabileceğini gösterecek. Romanlarda bu tip, kendini görevine adanmış, nefsine hâkim ve güçlü bir kişidir. Halk çok acı çekmiş ama kendi başına çıkar yolu kestirememektedir; eğitime, bir yol göstericiye, bir lidere muhtaçtır. Olumlu kahraman karşılaştığı türlü güçlükleri yener, yardım etmek istediği insanlar içinde, düştüğü yalnızlığa katlanarak tarihin kendisine verdiği görevi yerine getirir” (Moran, 2003: 61).

Olumlu tipin her ne yaşarsa yaşasın üretmekten geri durmayan biri olması en vurucu özelliği olmalıydı. Bu tip edebiyatçıların eserlerinde olumlu kahraman olarak karşımıza çıkmıştır. Topluma örnek olan, kurtarıcı kahramandır.

Normal şartlar altında gerçekçilik ile romantizm çatışan kavramlardır. Bilhassa toplumcu gerçekçilerde anlatılanların inandırıcı olması gerekmektedir. Oysa eserlerde olumlu kahraman, vaat eden bir kişiliktir. Bu da çelişki olarak görünse de 1930'lu yıllarda Rusya'da bu konu üzerine uzun tartışmalar olmuş, netice olarak buradaki romantizmin toplumcu gerçekçilik ile çatışmadığı sonucuna varılmıştır. Buradaki romantizm coşkuyu artıran bir romantizm değil, devrimci romantizm olduğundan kabul edilir nitelikte sayılmıştır.

Marksist anlayışta toplum herhangi bir dine bağlı değildir. Din sınıfsal ayrım oluşturmaktadır. Din, işçi ve çalışan sınıfı sömüren bir üst sınıf aldatmacasıdır:

“Engels’e göre burjuvazi, sahip olduğu imkânların korunması ve varlığını devam ettirmesi açısından, dinin varlığının ve etkinliğini sürmesi ve geniş halk kitlelerinin idaresi için büyük bir gayret sarf etmiştir. Bu anlamda ortaya çıkan materyalist anlayışlara karşı mücadelele girişmesi doğal karşılanması gereken bir durumdur.” (Aydeniz 2010: 76).

Özellikle burjuvalar, dini halkı yönetmekte araç olarak kullanmışlar. Materyalist düşüncede mantık ön planda olduğundan burjuvanın çıkarları tehdit edilmiştir.

Sosyalist sistemin propagandası sömürünün ortadan kalmasına dayandırılmıştır. Emek ne kadar kutsalsa sömürü de o derece lanetli bir kavramdır. Sömürü beraberinde kapitalizmi getirdiği için kapitalizm ile sosyalizm karşı karşıya durmaktadır. Sömürünün birçok çeşidi vardır; emek sömüren patronlar, köylüyü ırgat olarak fazladan çalıştıran ağalar, ağır vergilerle halkı zor durumda bırakan devlet, değerinden yüksek satış yapan tüccar-esnaf, cinsel sömürü vb. sayılabilir.

416

Sanatçıların olayları gerçeğe dayalı hakiki bir tarih içinde vermeye çalışmaları bu ilkeye dayandırılmak istenmesindendir. Zaman ve mekânda hakikati yakalamak için var olan mekân ve yaşanmış bir tarihten iyi kanıt yoktur. Bu yüzden edebiyatçıların savaşları, barışları, antlaşmaları, yaşanan yerleri eserlerinde kullanmakta özen göstermişlerdir.

20. yy yazarlarından Aytmatov da Toplumcu Gerçekçi ekole bağlı olarak yukarıda özetlenen genel ilkelere bağlı olarak eserler kaleme almıştır. Özellikle Stalin döneminde tüm Sovyet toplumu gibi Kırgız halkının da çektiği sıkıntılar, yazarın macerasıyla birleşince ortaya hem toplumcu ideolojiyi öven hem de insana değer vermeyen sistemin eleştirisini gündeme getiren Toprak Ana gibi romanlar çıkarmıştır. Yazar, bütün bu sıkıntıların sembolik ifadesi olan *Toprak Ana* adlı eserini *“Babam Törekul Aytmatov, bilmiyorum mezarın nerededir, bunu sana sunuyorum.” (Aytmatov, 2019:7)* diyerek babasına atfetmiştir.

Toprak Ana 2. Dünya Savaşı'nda cephe gerisindeki halkın yaşadığı zorlukları ve acılarını, savaşta kaybolan ailelerin trajedisini, savaşın çetin şartlarını anlatır. Yapıt, Tolganay isimli kadın kahramanın gözünden verilmiştir. Tolganay ve kutsiyet atfettiği toprak/tarla, romanın temel karakterleridir. İki üreten değer (kadın ve toprak) diyaloguyla başlayan roman, savaş gibi tüketen bir değer etkisiyle bir trajediyle son bulur.

I. Toprak Ana'da Üreten Değerler

1.1. Emek

Marksist ve toplumcu gerçekçi yazarlar “emek” kavramına büyük önem vermektedirler. Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi ile sosyalist devlet kurulmuş ve işçilerin hakları ve emekleri kapitalizm karşısında korunmaya çalışılmıştır. En büyük gaye, ezilen işçi sınıfını ezilmekten kurtarmaktır: *“Emek dünyası, devrimin gerekliliğini kavrama bilincine vardı.*

Edebiyatın görevi, ayaklanmış olan emek dünyasına omuz vermektir. Bu destek, ne kadar güçlü olursa, “ sendeleyeni” düşürmek onca çabuk olacaktır” (Gorki 2007: 171). Gorki’nin de dediği gibi siyasi hayatta gerçekleşen bu devrim karşısında edebiyat fütursuz kalmamış, kalamamıştır. Yazınsal alanda işçi ve emekçi hayatı çokça yer almıştır. *Toprak Ana* da bu eserlerden biri olarak karşımıza çıkar.

Toprak Ana, tohum ve toprağın kutsallık boyutunda ele alınarak emeğin icra edildiği alan olması açısından önemlidir. Çiftçilerin emek verdikleri yer topraktır. Ülke için gerekli pek çok ihtiyaç buradan sağlanmaya çalışılmaktadır. İşçiler canla başla üretim gayesindedirler. *“Tarım faaliyetleri bir ayındır, yeryüzü ana’nın bedeni üzerinde icra edilir ve bitkilerin gücünü serbest bırakır. Tarım, tahılların büyümesine yardımcı olması için kökeni ve başkalaşıma uğratmaya ilişkin bir dizi töreni önceden gerekli sayar ve çiftçinin çalışmasını kutsar.”* (Eliade, 2009: 325). Tarlasını eken ve bundan büyük bir zevk duyan çiftçi için çalışmak adeta bir ayındır. Çalışıp bir şeyler ürettiği için emek en kutsal noktada yer alır.

Eserde tarla yani toprak tıpkı bir insan gibi anlatılmıştır. *“Hasattan sonra toprak dinlenmektedir.”* (Aytmatov:2019:7). Toprak; çalışan, üreten, yorulan ve dinlenen bir insan gibidir. Hatta Tolganay Ana *“Selamünaleyküm sevgili tarlam!”* diyerek selam verdikten sonra derdini anlatmak için toprağa gelir. Geldiği gün ise *“Ölenleri Anma Günü”*dür. Tarlası onun sırdaşı ve dostudur. Çünkü kocasını, oğullarını ve gelinini ona emanet etmiştir. Toprak onları bağrına basmıştır. Ölmeden önce tüm serüvenleri bu toprak üzerinde geçmiştir. O yüzden bu önemli günde toprağıyla sohbet etmektedir:

“Kara toprak, sevgili Toprak Ana, hepimizi sinesinde barındıran sensin! Bizlere mutluluk vermeyeceksen neye yarar senin Toprak Ana oluşun? Dünyaya niçin geliyoruz? Biz senin çocuklarınız, bize mutluluk ver, bizi mutlu kıl Toprak Ana!” (Aytmatov, 2019:14).

Toprağa “ana” diye hitap edilmesi doğurgan özelliğinden kaynaklanır. Tıpkı kadın gibi toprak da bereketlidir. Bir tane tohum ekersen sürüyle dönüş yapar. Ana gibi besleyip büyütür. Gorki’nin söylediği gibi *“Emeği bir yaratıcılık olarak görmeliyiz.”* (Gorki, 1978: 81). Emeğin ortaya çıkması bir sürece tabii olduğundan bu sürecin en yaratıcı ve işe yarar şekilde değerlendirilmesi esastır. Tohumun toprakta büyümesi bir süreç gerektirir ve yaratıcılık sonucu ürünler elde edilir.

Toprak ile sohbete başladıktan hemen sonra Suvankul tasvir edilir. Suvankul’un tasvirdeki bütün özellikleri ne kadar iyi bir işçi ve emekçi olması ile ilgilidir:

“Güçlü omuzları, tunçtan dökülmüş gibi güçlü kolları vardı. Hiç kimse onun kadar hızlı çalışamaz, onun kadar iş üretmezdi. Çok kolay, çok rahat biçerdi buğday saplarını. Onun yanından geçerken tırpanın başaklara çarparak çıkardığı hışırtıdan, biçilen sapların devrilirken çıkardığı yumuşak sestene başka bir şey duymazdınız. Bu yaradılıştan insanlar vardır. Onları çalışırken görmek zevk verir insana. Suvankul da onlardan biriydi.” (Aytmatov, 2019:11).

Üretimde bu kadar iyi olan Suvankul, Tolganay gibi çalışkan bir kadınla evlenmesi de tesadüf değildir. Toprakla geçirilen her an çok kıymetli olarak aktarılmıştır. *“Ark kazılırken kenarına yığılmış yumuşak toprak bizim yastığımızdı ve yastıkların en yumuşağıydı.”* (Aytmatov:2019:13). Toprak, insanları bağrına basan bir ana gibidir.

Suvankul, mutlu olabilmek için toprak ve suyun insanlara eşit dağıtılmasını savunur. İnsanların mutlu olabilmesi için üretim yapabilmeleri şartını koşar.

“- Suvan, mutlu olacağız değil mi? Cevap verdi:

- Toprak ve su insanlar arasında eşit olarak paylaştırılınca, kendi tarlamız olunca, kendi tarlamızı sürüp eker, kendi ürünümüzü kaldırıncaya, biz de mutlu olacağız.” (Aytmatov, 2019:13).

Tolganay'ın Suvankul'un nasırlı ellerini yumuşacık bulması onun emekçi oluşundan kaynaklanmaktadır. “*Suvankul'un demir gibi ağır ve nasırlı elleri benim yüzümü, alnımı, saçlarımı okşarken yumuşacık gelirdi bana.*”(Aytmatov, 2019: 13). Çünkü sevdiği adam, bu eller ile çalışıp üretim yapmaktadır. O yüzden ellerin nasırlı oluşu rahatsızlık vermez. Çünkü üretim yolunda nasırlanan eller, çiftçinin mührü niteliğindedir.

1.2.Makineleşme

Sanayi Devrimi öncesinde insanlar, günlük ihtiyaçlarını karşılamak için çalışırken devrim sonrasında çalışma kavramı başka bir boyuta taşınmıştır. Düzenli olarak bir toplulukla çalışmak, bir görev alanında çalışmak ve emeğin karşılığında ücret ödeme ile çalışmak gibi şekillerde evrilmiştir. (McClellan, 2006). Çalışmanın boyut değiştirmesindeki makinelerin yaygınlaşmasının rolü yüksektir. Tarım alanında az zamanda çok iş yapılmasını sağlayan traktör ve biçerdöverlerin rolü yüksektir. Makineleşmeyi hem devlet politikası haline getirmek hem de halkı bu yönde özendirip eğitmenin Sovyet Rusya'da önemli olduğunu Toprak Ana'daki traktörün köye gelişindeki asaletten anlayabiliriz. Traktör sayesinde daha fazla üretim daha az zamanda yapılmaktadır. Suvankul, traktör ile köye gelirken sanki halkı selamlar gibi gururludur. Tolganay da traktörün gelişini bayram havası içinde anlatır:

“Birden köyün giriş yolunda, zincirleme patlamaları andıran ama patlama da denmez büyük bir gürültü işittik. O tarafta bulunan bir at sürüsü ürktü. Atlar geriye dönüp dörtlüye kaçışmaya başladılar. Ben de sokağa attım kendimi. Bahçelerin ötesinden köye doğru kocaman, kapkara bir traktör geliyordu dumanlar saça saça. Oldukça da hızlı geliyordu. Köyün her yanından çıkıp gelen kimisi atlı, kimisi yaya bir kalabalık da traktörün iki yanında ve gerisinde bağrışa çağrışa gelmekteydiler. İtişip kakışıyor, bir panayırdaymış gibi neşe içinde koşuyorlardı. Ben o kalabalıkta, önce, traktörün üzerinde, babalarının yanında üç oğlumu gördüm. Birbirlerine sıkıca tutunmuş, dimdik duruyorlardı. Traktörün yanında koşuşan öbür çocuklar da sevinç çığlıkları atıyor, şapkalarını havaya fırlatıyor, ıslık çalıyorlardı. Ne büyük bir mutluluk, ne büyük bir gururdu çocuklarım için! Ciddiydiler. Gözlerinde, yüzlerinde zafer ışıltısıyla dönen kahramanlar gibiydiler.”(Aytmatov, 2019:s.18).

Yine başka bir bölümde “orakçılar” üzerinden işçilere verilen değer anlatılmıştır. Biçerdöver süren Kasım, orak işçilerini selamlamaması üzerine eleştirilerek hemen bir düzeltmeye gidilmiştir:

“Sürücü efendi, in bakalım o bisikletten, biz orakçıları selamlamadan nasıl geçermişsin buradan! Biçerdöver sürüyorsun diye mi böbürleniyorsun? Haydi bakalım, orakçıları selamla, karını da tabii...Kasım'ın çevresini sardılar, çemberi iyice daralttılar ve yerlere kadar eğilerek Aliman'ı selamlamasını, af dilemesini istediler. Kasım, bu durumdan kurtulmak için elinden geleni yapmaya hazırды: - Sizden özür dilerim güzel orakçılar, bir hata ettim, bağışlayın. Bundan sonra sizi taa bir kilometre uzaktan geçsem bile selamlayacağım.” (Aytmatov 2019: s.24).

Biçerdöver sürmek üst statü olarak görülmektedir. Güç ve hız olarak biçerdöver bilek gücünden üstün olsa da orakçıların bilek gücü, alın teri ve emeği, saygıya fazlasıyla layık gösterilir. Motor gücü insan gücünü her ne kadar geçmiş olsa da emekçi olmadan motor gücünün geri planda kaldığının vurgusu yapılmaktadır. Her iki gücün de toplum için üretime katkı sağlayan taraflar olarak bir arada olması gerekliliği vurgulanmıştır.

1.3.Olumlu Kahramanlar

Cengiz Aytmatov, *Toprak Ana* romanında Tolganay Ana'yı olumlu kahraman olarak okuyucuya sunmuştur. En önemli olumlu özelliği ise üretici olmasıdır. “*İnsanın eli ayağı tutuyorsa, sağlığı yerindeyse, çalışmaktan daha iyi ne vardır onun için?*”(Aytmatov, 2019: 20).Olumlu kahraman; çalışkan ve üretken, zeki, kötülükler karşısında yılmadan çalışmaya

devam eden, güçlü, yönetici vasfı olan ve toplumu koruyabilecek kabiliyette olan kişidir. Tolganay Ana en kötü anlarda dahi toprağını ekmeyi düşünen, vatan bilinci yüksek, umut aşılayan biridir. Eşinin ve oğlunun ölüm haberlerinin geldiği zaman acısına rağmen çalışmaktan geri durmayacağını söyler. “ *Evet, dul kalmıştık. Kaynana ve gelin ikimiz de dul idik şimdi. Hıçkırma hıçkırma yeri göğü inletiyor, birbirimizin yanaklarını ateş gibi gözyaşlarımızla ıslatıyorduk. Ama bizim doya doya ağlamaya bile vaktimiz yoktu. Ölüm haberini alışımızın yedinci gününde, kolhozda çalışanlar bir kez daha toplandılar bizim evde. Yitirdiklerimizi bir kez daha rahmetle andılar ve sonunda bize şöyle dediler: ‘Yitirdiklerimiz için bütün yıl yas tutsak azdır. Onları hep hatırlayalım, asla unutmayalım, ama geride kalanların yaşamak için yiyeceğe ihtiyaçları olduğunu da unutmayalım...Şimdi ekin ekme zamanıdır. Toprak beklemez. Bütün gücünüzü toplayın, bütün acınızı, hıncınızı yumruğunuza verin ve orada tutun. Hep bizim yanımızda olun, biz de öcümüzü böyle alalım.’”* (Aytmatov, 2011: 75). Kahramanlar, en büyük intikamın çalışarak var olan savaşın kazanılmasına katkı sağlamak olduğuna inanmaktadır.

Diğer olumlu kahraman Suvankul’dur. Suvankul, Tolganay kadar çalışkan, birlik ve beraberlik bilinci yüksek, öngörülü biridir:

“Bak Tolgonay, sen ve ben kim idik? Halkımızı sayesinde büyüyüp adam olmadık mı? Öyleyse iyi ve kara günlerde beraber olacağız, mutluluğu da, felaketi de paylaşmasını bileceğiz. Her şey yolundayken biz de halimizden memnunduk, şimdi bir felaketle karşı karşıya isek, herkes kendi başının çaresine baksın diyemeyiz ya. Bu, hiç de dürüst bir şey olmaz. Ama, asıl yarın kendini tutmalısın. Aliman’ın umutsuzluğa düşmesi başka bir şey. O, bizim hayatta gördüklerimizi görmedi, edindiklerimizi edinmedi daha. Sen bir anasın, o ise körpe bir gelin. Şunu da unutma: Eğer savaş uzarsa, belki beni bile çağırırlar cepheye. Maysalbek’in askerlik çağı da pek uzak değil. Gerekirse hepimiz birden gideceğiz. Bunlara da hazırlıklı olmalısın...” (Aytmatov 2019: 43).

Suvankul, çocuklarını savaşa göndermekten çekinmeyen ve gerekirse yaşına bakmadan kendisi de savaşabilecek güce sahip bir kişiliktir. Halkın çıkarlarını korumak için bireysel çıkarından vazgeçebilecek hatta canını verebilecek bir kahramandır. Toplum olarak kalkınabilmek için bireysel değil birlikte hareket etmek gerektiğinin bilincindedir.

1.4.Kolhoz

Sovyet Birliği rejiminde topraklara devlet tarafından el konulup bu varlıklar halkın ortak malı sayıldığı için sömürünün önüne geçilmeye çalışılmıştır. Sömürü, kapitalist sistemin getirdiği bir kavram olduğundan sosyalizmin en büyük mücadele alanlarından biridir. Kapitalizmle mücadele edebilmek için devlet eliyle “kolhozlar” kurulmuştur. “*Kolhozlar iktidarın kendini meşrulaştırdığı en önemli hareket alanı olmuştur.*” (Karabulut, 2009: 65). Halk, kolhozlarda çalışarak geçimini sağlar ve eşit şekilde payını alır. *Toprak Ana*’da da Tolganay Ana, çocuklarını ve eşini savaşta kaybetmesine rağmen umudunu kaybetmeyen, kolhoza başkanlık ederek üretimin devam etmesini sağlayan, yılmayan bir emekçidir:

“Nice güçlüklerle boğuşmak durumunda kalmış, nice ağırlıkların altında belim bükülmüş olsa da, o günlerde onlara ekip başı olmaktan hiç şikâyet etmiyorum, bundan gurur duyuyorum. Her zaman şafakla beraber ayakta, kolhozun avlusunda olurdum. Sonra bütün gün at üstünde dolaşırdım: Bozkırdan vadilere, vadilerden dağlara, her yere giderdi. Akşamları geç saatlere kadar kolhozun idare odasında kalırdım. Belki kendimi böylesine işe vermek kurtarmıştır beni. Böylece günün nasıl akıp geçtiğini anlayamazdım bile. Gün geldi, her şey canlarına tak ettiği için, bana küfür mü etmediler, imiğime mi yapışmadılar işi mi terk etmediler... İşte bütün bunlar için de kimseye dargın değilim” (Aytmatov 2019: 52-53).

Suvankul ilerleyen yaşına rağmen askere çağrıldığı vakit ilk iş olarak kolhozu düşünür. Çünkü kolhozu o yönetmektedir. Kendisi askere gidince üretimin devam edebilmesi için kolhoz

çalışmaya devam etmek zorundadır. Bunu da en iyi bilen kişi Tolganay Ana'dır: *"Ağla Tolganay, ağla, dedi. Dök içini. Burada kimsecikler yok. Ama bundan sonra başkalarının önünde gözyaşlarını gösterme...artık kolhozda benim yerime sen ekip başı olacaksın. Bu görevi verebilecekleri başka kimse yok."*(Aytmatov,2019:50).

Kolhozlarda emeğini esirgmeden her türlü zorluğa rağmen çalışan işçi insanlara büyük bir saygı vardır. Özellikle çalışan işçinin emeğinin karşılığını aldığı gün olan hasat günü bayram havasında geçer. *"Hasadın ilk günü her yıl bayram gibi geçer. Hasadın ilk gününde ben kederli bir insan hiç görmedim. Kimse bayram olduğunu, bayram sevinci yaşadığını söylemez ama herkes bunu gönül dolusu duyar, hareketleriyle, sesiyle, bakışıyla belli eder."* (Aytmatov, 2019: 23). Toprağa ve ekmeğe kutsallığını veren işçilerin alın teri yani emeğidir:

"Ekmeği aldım, duamı okudum ve ilk lokmamı ısırdım. Bambaşka, bilinmeyen bir tadı ve kokusu vardı vardı bu ekmeğin. Sürücülerin ellerinden, taze buğdaylardan, kızgın demirden, mazottan gelen ya da bunların karışımı olan bir kokuydu bu... Sonra ikinci, üçüncü lokmaları da aldım, onlarda da mazot kokusu vardı. Ama yine de, o güne kadar öyle lezzetli ekmek yemediğimi söyleyebilirim. Bu, emekçi oğlumun nasırlı ellerinden çıkan ekmektir. Tarlayı süren, buğdayı yetiştiren, hasadı kaldıran, tarlada çalışan insanların, halkımızın ekmeğiydi. Kutsal Ekmek!.." (Aytmatov 2019: 27).Buradan üretim yapabilen toplumun sevincine tanık oluruz. Bu üretim toplumun kazancıdır, halkın ekmeği ve emeğidir.

Halkın düşüncelerini dile getiren Tolganay Ana, devletinin savaşı kazanması için her türlü fedakârlığa hazır olduklarını söyler. İstenilen sadece gidenlerin sağ dönmesi ve zaferdir:

"Ancak benim oğullarım gibi yiğitler halkı düşmandan koruyabilirdi. Tek sağ olsunlar...Sağ olsunlar ve zaferle dönsünler. Ondan sonrası kolaydı, bir deri bir kemik kalsak bile her engeli aşar, her güçlüğün üstesinden gelirdik. Önemli olan sağ kalmak. Ama zafer de gecikmesin artık, çabuk gelsin! Çabuk gelsin! Elbette yalnız benim dileğim değildi bu. Bütün halkın amacı, umudu, hayali bu idi. Bu yüzden de ben, her fedakârlığa, her güçlüğe katlanmaya hazırdım."(Aytmatov, 2019: 65).

Anıza bırakılan bir tarlayı sürüp ürünü halk arasında pay ederek aç kalan köylünün ihtiyacını gidermek isteyen Tolganay Ana bu fikrini kolhozdaki başarmaya açar. Halk için gerekirse Stalin'in kuralları ile de çatışabileceğini söyler: *"...açlıktan kırılan ailelerle yiyecek bulmak için, bir anızı ekmek istediğim anlattım. Dinleyenlerden biri masadan başını kaldırıp bağırdı:-Stalin'in kolhozlar için koyduğu kurala ihanet ediyorsun! Ben de patladım:-Canı cehenneme o kuralın! Biz açlıktan kırılırsak sizi kim besleyecek?"*(Aytmatov, 2019: 82).Halk çıkarı söz konusu olduğu vakit,ideolojik görüşten taviz verilebileceğinin sinyali vardır. Çünkü önemli olan işçi yani emekçi sınıfının refahıdır.

2. Toprak Ana'da Tüketen Karşıt Değerler

2.1.Savaş

İkinci Dünya Savaşı, 1939-1941 yıllarında gerçekleşmiş ve birçok ülkeyi etkisi altına almıştır. Bu ülkelerden biri de Sovyet Rusya olmuştur. Almanların Rusya'ya saldırması neticesinde yönetimde olan Komünist Parti, halkı topraklarını savunmaya çağırmıştır. Sovyet Rusya içinde yaşayan Kırgız halkı da bu savaştan büyük oranda olumsuz etkilenen bir millet olmuştur. Bu dönemde savaşa destek vermek için edebiyat bir silah olarak kullanılmıştır. Halka cesaret vermek için birçok eser basılmıştır. Cengiz Aytmatov'un kahramanları Suvankul, Kasım, Caynak ve Maysalbek de 2. Dünya Savaşı'nda savaşan ve vatanları için canlarını feda etmekten çekinmeyen kahramanlardır. Cephe gerisinde kalan Tolganay, Aliman ve diğer vatandaşlar savaşan askere üretim yapabilmek için canhıraş mücadele vermişlerdir. *"Savaş, her şeyin babası ve kralıdır. O bazılarını Tanrı, bazılarını insan yapar. Bazılarını köle, bazılarını özgür*

kılar.”(Arslan, 2006: 191).2. Dünya Savaşı’nın hiçbir şeyden haberi olmayan masum çiftçiye bildirildiği an, *Toprak Ana* adlı eserle şöyle anlatılır:

“Aliman bana yakın bir yerde ekin biçiyordu. Birden korkunç bir çığlık attı ve bağırdı: -Ana! Ana! Yerimden sıçradım. Aliman az ötemde duruyordu şimdi: Yüzü sapsarı, gözleri korkulu, orak elinden düşmüş. . . -Ne var Aliman? Bir yılan mı gördün yoksa? dedim. Yanına koştum. Konuşamıyordu. Korkudan fal taşı gibi açılan gözlerle baktığı yöne ben de baktım ve nefesim tutuldu. Buğday tarlasının her tarafından koşup gelen adamlar biçerdöverin yanında bağırsıyorlardı. Daha gelenler de çoktu. Atlı yaya herkes, buğdayları da çiğneyerek oraya doğru koşuyordu...Titreyen kollarımı, el yordamıyla yürüyen bir kör gibi oğluma uzattım. Kasım da öne atılıp beni tuttu: -Savaş çıktı ana, savaş! dedi. Sesi uzaklardan, derinlerden geliyordu sanki. -Savaş mı? Savaş ha? -Evet ana, savaş başladı. Ben bu savaş sözüne hala gerçek anlamını veremiyordum. -Ne demek savaş çıktı? Niye savaş olsun ki? Savaş ha?” (Aytmatov, 2019: 34-35).

Tolganay Ana, haberi öğrenmeden evvel oğlu ve geline doğru koşarken çok büyük ve önemli bir olayın olduğunu kargaşadan anlamıştır. Tarlasında ekip biçen bir masum çiftçi için savaşın neden çıktığını anlamak çok zordur. Tolganay da bunun sorgusunu yapar. Zaman ilerledikçe savaşın kendilerinden neler alıp götürceğinin korkusunu yaşar. Savaşın neden çıktığını bilmeseler de savaşı çıkaranların insanlık düşmanı olduğunu anlayacaktır.

Yazar anlatıcı, “Yere bakınırken, uzun bir sıra yapmış karıncaları gördüm. Buldukları taneleri sapların, çöplerin arasından kaldırıp götürmek için çok zorlanıyor, yine de hiç durmadan çalışıyorlardı.”(Aytmatov, 2019:39).ifadeleriyle karıncalar üzerinden cephe gerisindeki vatandaşı anlatmaktadır. Halk karınca gibi çalışmış, özellikle açlığa karşı çok büyük bir mücadele vermiş, her türlü olumsuzluklara rağmen üretim yaparak askere destek sağlamaktan geri durmamıştır. Bütün üstün çabalara karşın savaş hem aileyi parçalayıp yok etmiş hem de her zorluğu göze alıp üretimine devam eden halkı perişan etmiştir. Bütün umutları savaş yakıp kül etmiştir.

Eserde Toprak Ana ile Tolganay’ın konuşmalarında ikisinin de savaşa karşı olduklarını görürüz. İnsanların ölmediği, kan dökülmeyen bir evrende üretim yapan çiftçilerin toprağı işleyerek mutlu oldukları bir dünya hayal ederler. Tolganay’ın Toprak Ana’ya “İnsanlar savaşmadan yaşayamaz mı?”(Aytmatov, 2019: 76) sorusuna karşılık Toprak Ana: “Nice milletler savaş sonunda yok olup gittiler, nice nice şehirler yanıp kül oldu ve toprak olarak üzerimde insan ayağının izini görmek için yüzyıllar beklediğim çağlar oldu. İnsanlar ne zaman savaş başlatacak olsa şöyle diyorum: Durun! Kan dökmeyin!”(Aytmatov, 2019: 76).

Tolganay ise savaşın götürdüğü değerleri ve savaşa duyduğu nefreti şöyle dile getirir:“Sevgili Toprak Ana, savaş, en çalışkan evlatları, en usta sanatçıları öldürüyor. İşte bunun için ben hayatım boyunca bu cinayetlerden, bu katliamdan nefret ettim, savaşa karşı geldim. İnsanlar savaş yolunu kapatabilir ve bunu yapmak zorundadırlar diyorum.”(Aytmatov, 2019: 77). Toprak Ana, savaşın üretime vurduğu en büyük darbe olduğunu dile getirir. Toprak olarak işlenmediği zaman duyduğu acıyı Tolganay’a anlatır:

“ Çok, çok acı çekiyorum savaşlarda. Ölen köylülerin kollarını özliyorum hep. Tohum eken evlatlarımı yitirmiş olduğum için hep ağlıyorum... Ben işlenmeden, ekilmeden bekledikçe ya da yetiştirdiğim buğdaylar toplanmadan oldukları yerde kaldıkları zamanlar, o gelmeyenleri çağırıyorum: ‘Neredesiniz çiftçilerim?Nereledesiniz? Haydi, kalkın gelin, yardım edin bana!’ derim.”(Aytmatov, 2019: 77).

Toprak Ana, savaş başlatanların toprağın en büyük düşmanı olduğunu söyler. Çünkü savaşta ölen çiftçiler toprağı ekip biçemez: “ Yaz boyunca o çıplak tarla beni deşilmiş bir yara gibi yaktı, uzun zaman acılarım dinmedi. Tarlaları ekinsiz bırakmak, benim kanımı boşaltmak

demektir Tolganay. Savaş süresince nice nice tarlalar ekinsiz kaldı! Benim en büyük düşmanım savaş başlatandır.”(Aytmatov, 2019: 89).

Maysalbek’in cepheye iken Tolganay’a gönderdiği mektupta savaşa karşı olduğunu, bir kahraman olmak istemediğini ama yaşadıkları devrin onları savaşılmaya mecbur ettiğini dile getirir: “Savaşı biz istemedik ve biz başlatmadık. Bu savaş, herkesi can evinden vuran çok büyük bir felakettir. Bu canavarı devirip etkisiz hale getirmek için kanımızı dökmemiz, canımızı feda etmemiz gerekiyor. Aksi halde insanlığa layık olmayız. Benim idealim savaş kahramanı olmak değildi, ben mütevacı bir amaç seçmiştim: öğretmen olmak istiyordum. Candan istediğim şey öğretmen olmaktı ama beyaz tebeşir ve cetvel yerine, elime asker tüfeği almak zorunda kaldım. Bunun sorumlusu da ben değilim. Yaşadığımız devir böyle istedi.”(Aytmatov, 2019: 92).

Tolganay, savaşın hiç başlamaması için dünyadaki herkesin iyi şeyler düşünmesini ister. Savaşın yok ettiği ailelerin olmaması için insanlık olarak iyi düşünceye sahip olma şartı koşar. “Eğer dünyadaki bütün insanlar, o gün bizim köyde olduğu gibi hep iyi şeyler düşünseydiler, çocuklarını, kardeşlerini, babalarını, eşlerini bizim kadar çok sevseydiler, belki savaş hiç başlamazdı.”(Aytmatov, 2019: 95).Aslında her şey aileyi sevmekle başlar diyen Tolganay, ailesini seven kişilerin asla savaş yanlısı olamayacağını ifade etmeye çalışmıştır.

2.2.Açlık-Yozlaşma

İkinci Dünya Savaşı’nda Almanların Rusya’daki bazı bölgeleri abluka altına alarak sivil halkın aç bırakılarak ölmesi planlanmıştır. (Ganzenmüller, 2011). Cephe gerisindeki halkın dışarıdan savaş içeriden açlık ve sefaletle büyük bir mücadelesi vardır. Vatandaş, yiyeceğinin tamamını orduya gönderdikleri için halk aç kalmıştır.

“Köyde hiç sağlam adam kalmamıştı. Kalanların hepsi ya sakat ya hasta idiler. Kadınlara, genç kızlara, çocuklara, çok yaşlılara düşüyordu bütün işler. Ürün olarak tarladan ne kaldırırsak hepsini orduya gönderiyorduk. Araç, gereç bakımından da acınacak haldeydik: tekerleksiz arabalar, kopuk hamutlar, çürük iplerle dikilmiş ya da yapılmış koşumlar...Demirci atölyesinin ocağını yakmak için yaz sıcağında kuruyup kalmış dikenleri, çalıları toplamaya başladık. Hayat çok zordu, eskisine hiç benzemiyordu. Açlık her kapıya gelip dayanmıştı.”(Aytmatov, 2019:52).

2. Dünya Savaşı’na katılmak için cepheye giden köylünün artık üretici olmaktan çıkıp tüketici sınıfına geçtiğini görürüz. “Savaşa giden demircinin önce örsü ve çekiciyle vedalaştığını söylerler.”(Aytmatov, 2019: 44). Çünkü cepheye asker savaş ile meşgul olduğundan özellikle beslenebilmesi için dışarıdan bir kaynak gerekir, asker cepheye olduğundan tüketmek zorundadır. Cepheye savaşılmaya giden erkeklerin ardında bıraktığı kadınlar ve çocuklar içler acısı durumda kalmışlardır:

“Nüfusu kalabalık ailelere gittiğimiz zaman, karınları balon gibi şişmiş, benizleri sapsarı, kolları ip ince ve bir lokma ekmek umarak sessizce bakan çocukları görünce yüreğimiz parçalanıyordu. Eğer o zamanlar ‘haydi, sen git cepheye ve öl, o zaman savaş bitecek ve çocuklar aç kalmayacak’ deselerdi, hiç tereddüt etmeden giderdim cepheye ölmeye. Böylesine acıkmış çocukların o bakışlarını bir daha görmezdim.”(Aytmatov, 2019: 78).

İnsanlar büyük bir açlıkla karşı karşıya kaldıkları için Tolganay’ın vurulup öldürülen atına Bektaş sevinmektedir. “Sonra sevincini belli eden bir sesle ekledi: Atın eti boşa gitmez, her aileye bir parça düşer.”(Aytmatov, 2019:88).Çünkü öldürülen atın eti ailelere pay edilecektir.

Kolhoz sisteminin dışına çıkıp çalışmadan pay almak isteyen emek hırsızlığı yapan yoz kişiler de roman da yer almaktadır. Ceyşenkul asker kaçağıdır. Savaşın bozduğu düzenden faydalanarak halkın son buğdayını ve atlarını çalmıştır:

“O günlerde bir kolhozun saban çekecek üç at kaybetmesi demek, bugünkü değerlendirme ile on traktör kaybetmesi demektir. Biraz daha düşünürsek, cephedeki her askerden bir dilim ekmek almak gibi bir şeydi. Atlarımızı hemen eyerledik, bazıları tüfeklerini aldılar ve hırsızları aramaya çıktık. Eğer onları yakalasaydık, yemin ederdim ki hiç acımayacak, hak ettikleri cezayı verecektik! ... Atın başını köye doğru çevirdim ve dere boyunca ilerledim. Giderken bazı olayları, bazı söylentileri hatırladım: Bizim köyden Ceşşenkul adında biri askerden kaçmış, kendisi gibi kaçak iki arkadaşıyla birlikte Sarı Vadi’ye gelmişler. Orada orman içinde saklanıyorlarmış. Herkesin başı dertte, herkes can derdinde iken bir insan kendi canını nasıl kurtarabilirdi? Birileri savaşta çarpışıp canlarını feda ederken, başka birilerinin de yan gelip yatmaları mı gerekirdi? Bir insanın bu kadar alçalabileceğini aklım almıyordu.”(Aytmatoğlu 2019: 81).

Tolganay’ın *“O çuvaldaki buğdayı halk adına istiyorum, halk için alacağım.”*(Aytmatoğlu, 2019: 85)diyerek topladığı tohumlar Ceşşenkul haini tarafından çalınmıştır. Çalınan sadece tohum değil halkın son yiyeceği, umudu kısacası her şeyidir.

“Bu hırsızlar atları çalmakla kalmamış sonrasında da köylünün elinde avucunda ne varsa alınarak toplanmış buğday çuvallarını çalmışlardır. “ – Tohumlar? Nerde tohumlar? diye gürledim kendimin bile tanıyamadığı bir sesle. - Çaldılar! Bizi dövdüler! Diye bildi hırıltılı bir sesle. Aynı anda başıyla hırsızların gittiği yönü gösterdi. Evimi yaksaydılar, her şeyimi alsaydılar da tohumlara dokunmasaydılar. Sonbaharda, hasattan sonra ambardan on çuval buğday çalsalar ona da razıydım. Fareler de taneleri kemiriyor, çoğunu da alıp götürüyordu zaten. Ama bu tohumları, bütün umudumuzu bağladığımız ve sonbaharda ambarımızı dolduracak bu buğdayı çalan adamı yakalasam kendi elimle boğardım”(Aytmatoğlu, 2019: 86-87).

Ceşşenkul’un bu eylemleri vatandaşı çok zor duruma düşürmüştür. Savaşın dolayı aç kalan millet bir de kendi içindeki mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Ceşşenkul, savaşın kaynaklı ahlaki yozlaşmışlık ve çöküntüsünün yarattığı tip olarak karşımıza çıkar.

423

2.3.Ölüm

Birinci Dünya Savaşı’nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı’nda da birçok insan ölmüştür. Cephelelerde askerler ölürken savaşın geri planındaki halk ise savaşın getirdiği olumsuz şartlardan kaynaklı yaşamını yitirmiştir. *“Dünya nüfusunun yüzde 80’ini oluşturan yaklaşık 60 ülkeden 50 milyon kişi insanlık tarihinin en acımasız dünya savaşından alevlerin içinde yok olup gittiler.”*(Ataöv, 2008: 9). Savaşın en yıkıcı yönü, kaybedilen canlardır.

Tolganay, üç oğlunu ve eşini savaşta kaybetmiştir. Hatta Suvankul ve Kasım’ın ölüm haberini aldıktan yedi gün sonra bile cepheye savaşın diğer askerler için çalışmaya başlamışlardır. *“Yitirdiklerimiz için bütün bir yıl yas tutsak yine azdır. Onları hep hatırlayalım, asla unutmayalım ama geride kalanların yaşamaları için yiyeceğe ihtiyaçları olduğunu da unutmayalım.”*(Aytmatoğlu, 2019: 72). Gelen ölüm haberleri Tolganay’a kendi acısını bir kenara bırakıp halkının yanında olması gerektiği konusunda güç vermiştir. Ekip başı olarak çalışanların acılarını paylaşmıştır:

“Evet, toprak ana, insan istemeden düşüyor o hallere. Bari o dayanılmaz acıları çeken yalnız ben olsaydım, başkaları çekmeseydi! Diyorum. Ama savaşın kanlı pençesini boğazına geçirmediği bir tek aile, bir tek insan yok! Hele o kara haberi, ölüm haberini bildiren o kâğıtlar yok mu, insanı can evinden vuruyor, öfke ve kin bakışlarını donuklaştırırken, yüreğini parça parça ediyordu. Bir günde iki-üç kara haber birden geliyordu köye. İki-üç hanedan birden hıçkırıklar, kargışlar, yürek paralayan ağıtlar yükseliyordu. İşte öyle zamanlarda, o kara günlerde, ekipbaşı olduğum için bugün gurur duyuyorum. Kendi felaketimi, kendi acılarımı, halkın acıları ile bir tutup, acıyı, açlığı, dondurucu soğukları paylaşıyordum köydeşlerimle.

Ben bunun için dayanabildim, bunun için ayakta kalabildim. Başkaları için de dayanmam gerekiyordu. Öyle olmasa, çoktan eriyip gider, çiğneyip gider, toza toprağa karışmış olurum. Bir savaşın haklısı, galibi olabilmek için sonuna kadar savaşmak ve yenmekten başka çare olmadığını ben işte o zamanlar anladım. Ya savaşacak, yenecektik, ya da ölecektik!..” (Aytmatov, 2019: 63).

Savaş bitip de cepheye gönderilen erkeklerin geri dönüşlerinin beklendiği gün felaketin ne denli büyük olduğunu gözler önüne serer. Çünkü köyün neredeyse tamamının gittiği cepheden sağ dönen tek bir kişi vardır, diğerleri ise ölmüştür. *“Herkes şaşkın, tek askerin gelmekte olduğu yola bakıyordu...Hepimiz bir mucize bekler gibiydik. Pek çok evladımızın dönmelerini umarken yalnız bir tanesi dönüyordu ve bu yüzden gözlerimize de inanamıyorduk.” (Aytmatov, 2019: 95).*

Romanın sonunda Aliman, doğum yaparken ölür. Savaş öyle felaketler getirmiştir ki Tolganay Ana’nın üç oğlu ve kocası savaştan dönememiş, yalnız kalan gelini bir çoban tarafından heder edilip hamile bırakılmış ve sonunda gelin de ölmüştür.

“İki gün sonra Aliman’ı gömdük. Geleneklerimize göre bir kadın ölüyü gömmek için mezarlığa gidemez, bu işi erkekler yapar. Ama ben gittim ve kimse de bir şey diyemedi. Çünkü bizim evde erkek yoktu. Aliman’ın mezarına, mezar çukurunun dibindeki kazanaka kendim yerleştirdim, üzerine ilk toprağı ben attım.” (Aytmatov, 2019:128).

Savaştan geriye sadece masum bir bebek ve emeğini esirgmeden çalışan ama her şeyini kaybeden yaşlı Tolganay kalmıştır. Savaş ailedeki herkesi canından etmiştir.

2.4.Umutsuzluk

1917 yılında Rusya’da komünist rejimi etkin kılmak isteyen yöneticiler, ülke içerisinde pek çok değişiklik yapamaya karar verdiler. Yapılmak istenen devrimlerin başarılı olması için yetişip gelmekte olan gençlik çok önemliydi. Arkadan gelen gençlik bu anlayışla yetiştirilmeli ve bu ideolojiye sahip çıkmalıydı. Sovyet gençliğini bir araya getirmek amacıyla 1918 yılında Komsomol (Komünist Gençler Birliği) teşkilatı kuruldu. *Toprak Ana* romanında da Caynak, bu teşkilatın üyesi ve ateşli bir savunucusudur. Caynak’ın genç bir delikanlı olarak henüz doğmamış olan çocuğuna dahi “Komsomol” ismini düşünmesi, ideolojisini kendinden sonraki kuşağa da aktarmak isteme çabasından kaynaklıdır:

“-Sabırsızın tekidir bizim Caynak. Toplantıların birinde, yeni mahalledeki yeni yola ‘Komsomol Yolu’ adını vermişler.Aliman da onlara takılıyor. ‘ Nasrettin Hoca gibi sen de daha çocuk doğmadan adını koyuyorsun, önce evleneceksin, sonra bir ev kuracaksın, yolunu belirleyecek ve ondan sonra bir ad vereceksin.’ diyor. Suvankul başını salladı, gülümsedi:

-Sabırsızın biri olduğu doğru. Ama yeni yola Komsomol adını vermeleri çok anlamlı. Çünkü orada ne varsa gençler için ve gençler tarafından yapıldı. Nüfusumuz yıldan yıla artıyor. Artık köye sığmaz olduk. Yeni yol bir yapılsın, oğlumuzun haklı olduğunu sen de kabul edeceksin.” (Aytmatov, 2019: s.31-32).

Yapıtta Caynak, on sekiz yaşında Tolganay’dan habersiz onlarla vedalaşmadan savaşa katılır. Savaşta paraşütçü olarak yer aldığını mektuplarında yazar. Partizanlara yardım etmek için düşman sınırlarına iner ve bir daha haber alınamaz. Caynak’ın kayıp haberi sonrası Tolganay şöyle der:

“Gençliğini ve geleceğini feda ettiğini anlamadım mı sanıyorsun? Sen cesur, atılğan bir yiğit idin...İnsanların insan olarak kalmalarıydı senin en büyük dileğin. Savaşın onları insan olmaktan çıkarmamalarını, ruhlarından iyilik ve acıma duygusunu çıkarıp atmamasını istiyordun. Sen böyle olmaya çalıştın. Senin böyle davranışın unutulmayacaktır.” (Aytmatov, 2019: 67).

Eserde Tolganay'ın eşi ve diğer iki oğlunun ölüm haberini aldığı halde Caynak'ın kayıp olduğu söylenmiştir. Aytmatov, bu denli ateşli ve ideolojikliği öldürmek istememiştir. Okuyucunun kafasında “yaşıyor olabilir” fikrini uyandırmak isteme nedeni, bir umut vaat etmektir. Caynak ideolojisini sonuna kadar savunmuş olmasına rağmen bir daha görülmemiştir, inandığı değerler onu yok etmiştir. Arkasında gözü yaşlı bir ana bırakmıştır. Savaş öyle çetin geçmiştir ki Tolganay uzun bekleyişler neticesinde oğlundan umudu kesmiştir. Aslında burada yazarımız gerçek hayatta Stalin döneminde kaybolan babasına atıfta bulunmuştur. Aytmatov'un babası 1937'de tutuklanmış ve uzun yıllar kendisinden haber alınamamıştır.

“Biz evdeydik. Babam işinden her zamankinden erken geldi ve acilen Talas'a gitmemiz gerektiğini söyledi. Annem buna ikna olmadı. Bana göre annem de Kırgızistan'daki olaylardan haberdardı. Annem hep beraber dönelim dedi. Babam ise 'Beni milliyetçi diye suçluyorlar. Benim burada kalmam gerek. Kaçmamalıyım. Beni tutuklarsa seni de rahat bırakmazlar. Çocukları çocuk esirgeme kurumuna verirlerse sonra onları bulamayız.' dedi. Annem bu konuşmalardan sonra bizi alıp memlekete dönmeye razı oldu. Ancak babam bizim Frunze'ye değil de köyümüz Şeker'e gitmemiz gerektiğini sıkı sıkı tembih etti. Babam Frunze'nin de karışık olduğunu biliyormuş. Bizi Moskova'daki Kazan Otogarından uğurladı. O zaman Cengiz dokuz yaşındaydı, ben altı yaşındaydım, Lyutsiya üç yaşındaydı, Roza ise beş aylıktı. Ben küçük olmama rağmen ailemin başına gelen belaları hissetmişim. Ondan sonra biz babamızı bir daha görmedik.” (Dıykanbayeva, 2015: 173).

Bu eseri yazdığı dönemde de babasını arayan yazarımız Caynak karakteri bu yüzden kaybolmuştur. Caynak da tıpkı babası gibi ideolojik bir kahramandır. İçinde babasını bulma umudu olan yazarımızın bilinçaltı da diyebiliriz. Gerçek hayatta ise Aytmatov'un babası Törökul Aytmatov'un kemikleri, 1991 yılında bir fabrikanın ocağında bulunmuştur.(Gürsoy, 1999: 87). Böylece savaş umudu kazıyıp almıştır. İdeolojik olarak bir beklenti oluştursa da Caynak, beklentileri karşılamamış, ondan geriye umutsuzluk kalmıştır.

2.5.Sömürü

Eserde dikkat çeken bir unsur da “Katyaşa/ Katyuşa” adlı Rus şarkısının askere giden Kırgız erkekleri tarafından söylenmesi milli benlik dışına çıkılıp Rus kültürü etkisinde kalındığının göstergesidir. “Katyaşa/Katyuşa” 2. Dünya Savaşı sırasında söylenen vatansever bir şarkıdır. *“Kırgız türkülleri, sonra Rus şarkıları, daha sonra da hepsi birden ‘Katyaşa’ söylediler. Bu şarkıyı ben o gün, işte orada duyup öğrenmişim.” (Aytmatov, 2019: s.42).* Askere giden Kırgız askerlerinin hepsinin bu şarkı etrafında birleşmesi dönemin siyasi anlayışı ile örtüşen bir durumdur. Savaş ekseninde birleştirilmek için milletler benliklerinden dahi taviz vermişlerdir. Milli benlikler savaş uğruna sömürülmüştür. Ağır ideoloji anlayışı tüm milleti ve sanatçıları etkisi altına almıştır. AşırbekSağayev şöyle:

“Zaman içerisinde ne kadar zor şartlarda olduğumuzu hiç düşünmedik. Şuurumuzu yetmiş yıl boyunca zehirleyen Sovyet ideolojisinin güçlü olduğunu düşündük ve Sovyet ideolojisi insanoğlunun nurlu geleceğidir deyip arzularımızı bastırdık. Ne yazık ki bu dönemde edebiyatçı ziyatlılar ideolojinin dalkavukluğuna, el uşağına döndürüldüler. (Gücüyeter, 2012: ss.1825-1834).

Toprak Ana'da toprak sömürüsü yoksa da kadına yönelik bir cinsel sömürü vardır. Aliman'ı kandırarak hamile bırakan çobanın evli ve çocuklu bir kişi olması ve sonrasında çocuğa sahip çıkmaması bu sömürüyü açıkça ortaya koyar.

“Biz gerçekten vadideki o köye gittik ama düğün için değil Tolgonay. Orada bir akrabamın olmadığını biliyorsun. Senden izin almadan seni de ilgilendiren bir konuda bir karara vardık. Bunun için özür dilerim. Biz o köyde o çobanla görüştük, onu bir duvar dibine sıkıştırarak şöyle dedik: ‘Olanları bilesin, Aliman doğurmak üzere, çok az kaldı doğuma, sen ise hiçbir suçun

yokmuş gibi umursamıyorsun! Ne demek oluyor bu? Namus, şeref yok mu sende?” Böyle dedik ama hiçbir sonuç alamadık. Bir kere, adam zaten evliymiş. Sonra, ne vicdanı var ne imanı. Kanun manun da tanımıyor, her şeyi inkâr ediyor. Sözüñ özü Tolgonay, ondan umut yok...” (Aytmatov 2019:121).

Aliman’ın sömürülmesinin asıl nedeni savaşa çağrılan kocasının dönememesidir. Aliman, sıradan bir emekçi olup tarlasını ekip biçen ailesiyle mutlu mesut yaşayan bir kadinken ailesi parçalanmış, kendisi başka bir erkek tarafından sömürülmüş ve en sonunda da canından olmuştur. Eğer savaş olmasaydı bunların hiçbiri başına gelmeyecekti.

2. SONUÇ

Aytmatov’un *Toprak Ana* adlı romanı iki büyük eksen etrafında incelenmiştir: Yılmadan üreten emekçiler ve emekçinin her şeyini tüketen savaş. Üretim boyutunda, kıtlığa rağmen kolhozlarda durmadan çalışan işçiler, olumlu kahramanlar etrafında toplumu bir arada tutmuşlardır. Tüketim boyutunda ise tüm felaketiyle savaş; ölümler, sömürü, hırsızlıklar, açlık olmuştur. Eserimiz olan *Toprak Ana*, Komünist ideoloji fikriyle kaleme alınmıştır. Marksist felsefenin baz alındığı bu ideolojide halk, Tolganay Ana etrafında ölümü göze alarak çalışmış ve üretmiştir. Halk, üzerine düşen tüm sorumlulukları fazlasıyla yerine getirip devlete olan vefasını ortaya koymuştur. Tüm bunların karşısında savaş, halkı büyük bir acı içinde perişan etmiş, onların ailelerini parçalamış, canlarını almıştır. Yani bütün emekleri savaş silip süpürüp yakıp kül etmiştir. Savaşla gelen düzensizlikler halk içinde istismarlara yol açmıştır. Savaş sadece can kayıplarına neden olmamış, manevi olarak da insanlıktan değerler koparmıştır. Devletin boşluklarından faydalanan yoz insanlar işçinin emeğini sömürüp halkı mağdur etmiştir. Bir taraftan savaşla mücadele edilirken diğer taraftan hırsızlarla mücadele edilmiştir. Hatta devletin en çok karşı geldiği sömürü sistemi dahi devre dışı kalmıştır. Çünkü savaştan dolayı aç kalan millerin içinde hırsızlar türemiştir. Erkekleri cephede ölen kadınlar taşınması güç yüklerin altında kolhozlarda çalışmak zorunda kalmışlardır.

Sosyalist düşünce etrafında birleşen birçok farklı millet tek millet gibi görülmüş, milli değerler arka planda kalmıştır. Savaştan zaferle çıkmak uğruna halkın her şeyi elinden alınmıştır. Tolganay ve Toprak Ana aslında savaşa karşıdır lakin ellerinden bir şey gelmez. Devletler savaşı başlatmış ve emekçiler bu savaşta can vermiştir. İnsanlığa yapılan en büyük kötülüğün savaşı başlatmak olduğu Toprak Ana’nın ağzından bizlere aktarılmıştır.

Özellikle kolhozların üretimdeki yeri *Toprak Ana*’da hep olumlu olarak verilmiş. Hükümetin ideolojisini destekler yönde bir tutum izlenmiştir. Oysa kolhozlarda üretimin bu denli zor şartlar altında olması ve zorunlu olması halkı manevi olarak sömürmüştür. Halkın ürettiği ne varsa neredeyse hepsinin cephedeki askerlere alınması, cephe gerisindeki vatandaşın zorda kalmasına neden olmuştur. Cephede asker, kurşunla ölürken cephe gerisindeki halk açlıktan kırılmıştır.

Emek ve savaş ekseninde değerlendirmeye çalıştığımız *Toprak Ana*’nın 170’den fazla dile çevrilmesi Sovyetler Birliği Döneminde Kırgız halkının sesinin ve acılarının ne kadar geniş bir camiaya ulaştığının kanıtıdır.

3. KAYNAKLAR

- Arslan, Ahmet. İlkçağ Felsefe Tarihi-1: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ataöv, Türkkaya. 2. Dünya Savaşı, İleri Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Aydeniz, Hüsnü. Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 33, Erzurum, 2010.
- Aytmatov, Cengiz. *Toprak Ana*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Dıykanbayeva, Mayramgül. "Hatıralar Işığında Cengiz Aytmatov ve Eserleri". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4(1), 169-188, 2015.
- Eagleton, Terry. *Maksizm ve Edebiyat Eleştirisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Eliade, Mircea. Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yay. İstanbul, 2009.
- Ganzenmüller, Jörg. HungeralsWaffe, Zeit Online, 24.05.2011, (Erişim Tarihi 15.05.2021).
- Gorki, Maksim. Edebiyat Yaşamım, (Çev. Şemsa Yeğin), Payel Yayınları, İstanbul 2007.
- Gücüyeter, Bahadır. "İsa Yılmaz, Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Örneğinde Edebiyat Eğitimi ve İdeoloji", Turkish Studies, 7/2, Ankara, 2012.
- Gürsoy, B. Cengiz Aytmatov'un Eserlerindeki Biyografisi. Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni (8-10 Aralık 1998) Bildirileri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. s. 87-95, 1999.
- Kalenderoğlu, İhsan. Sovyetler Birliği Döneminde Bolşevik Rejiminin Türkmen Folkloruna Etkileri, Turkbilig,2008.
- Karabulut, Ferhat. "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", Bilig, Güz, Sayı:50, 2009.
- Korkmaz, Seval. Toplumcu Gerçekçilik Kuramının Cengiz Aytmatov'un Eserlerine Yansımaları (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2013.
- Kunitsin, Georgi. Sanatta Sosyalist Gerçekçilik,(Çev. Feyyaz Şahin), Parşömen Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- McClellan, J.E. Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji, S. Sargut(Çev.), Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2013.
- Meriç, Cemil. *Kırk Ambar (Rümuş-ülEdeb)* , İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.
- Moran, B. (2014). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oktay, Ahmet. Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları, 4.baskı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2008.
- Plehanov, GeorgiValentinoviç. *UnaddressedLettersandArt andSocial Life*, Moskova, 1957.